

Момчил МЛАДЕНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
Momchil MLADENOV (“St Cyril and St Methodius” University of Veliko Tarnovo,
Bulgaria)

SILVA BULGARORUM: ЩРИХИ КЪМ ПРОСТРАНСТВОТО И ХОРАТА ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (КРАЯ НА XII–XIV ВЕК)

SILVA BULGARORUM: REMARKS ON SPACE AND PEOPLE IN THE TIMES OF THE SECOND BULGARIAN KINGDOM (LATE 12TH–14TH CENTURY)

В памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев

The study examines the role of the forests in the lives of medieval Bulgarians in the 12th–14th centuries. The first part of the paper examines the process of logging and the creation of arable land in medieval Europe. The process is controversial. The low level of technology and demographic trends are responsible for converting cultivated land back into forests. In the 11th–13th centuries, the forest occurs mainly as feudal property. Attention is drawn to the idea of the role of forests in the spiritual life of medieval people and above all the villagers. For the villagers the forest remains bleak and filled with evil forces territory. The second part of the paper focuses on the same issues relative to medieval Bulgaria. It reaches the conclusion that the process of logging in Bulgaria in the 12th–14th centuries is comparable to that in Western Europe. The monasteries are very important for this process. Forests are important property for the Bulgarian masters. For the Bulgarian peasants the forest is a hostile territory inhabited by dark forces and bandits. The author has drawn the conclusion that forests were one of the main challenges that medieval Bulgarians had to face and that forests occupied a significant place in their spirituality.

Key words: medieval forest, Second Bulgarian Kingdom, medieval agriculture, spiritual life of the medieval peoples.

*На попрището жизнено в средата
сред мрачни дѣбри сам се озовах,
че пътя прав загубих в тъмнината.
Но аз толкова благо там открих,
че ще разкажа за гората дива.
Данте, „Ад“, I, 3, 9.*

I. Уводни бележки. Гора и хора в средновековна Европа (XI–XIV век)

Европейският ландшафт през средните векове се различава съществено от днешния. През онази епоха определящ дял в природната картина имат гъстите гори и степите, покриващи огромни пространства върху лицето на стария континент. Гори, от които днес няма и следа, но които преди близо хилядолетие диктуват ежедневието и духовните възприятия на средновековните хора. През горските масиви се прокарват пътища, в тях се строят селища, манастири, църкви, водят се сражения и се ходи на

лов. Горите са онези „пустини“, които приютяват разбойници и еретици, отшелници и светци, сякаш само за да оправдаят името си на място, където се срещат противоположности и където средновековният човек може да намери както смъртта, така и спасението.

С право Средновековието е дефинирано като „епоха на дървото“, защото в течение на немалко столетия именно то представлява основна суровина за богата гама от дейности. Най-малкото поради това източникът на същата тази суровина – гората, играе значима роля в живота на хората. Дървото е главен материал за строителство, за изработването на мебели и всекидневен инвентар. Разбира се, дървата служат за огрев, а добивът на дървени въглища се цени не по-малко. Всъщност за огрев и огън за битови и стопански цели се използват предимно съчки, папрат и „бели дървета“ – тополи и иглолистни, но техният добив подлежи на строго регламентирани правила и процедури. Но не само дървеният материал привлича човека в гората. Тя е незаменим източник и на редица разнообразни „тревни и супи“, които присъстват на всяка средновековна трапеза и гарантират оцеляването на цели общности за продължителни периоди (Льо Гоф 1999: 155; Фосие 2009: 158).

Заслужава да се отбележи, че през Ранното средновековие горите се ценят преди всичко като източник на жълъди за прехраната на свинете. Ето защо, поне до X век площта на дървесните масиви се измерва въз основа на броя на прасетата, които могат да се изхранват от съответната гора. Освен това Ранното средновековие е период на „настъпателно завръщане на гората“, обусловено от благоприятните климатични условия и демографската стагнация (Nigounet 1966: 343-398). През XI–XIII век картината донякъде се променя. Постепенно гората се нарежда сред най-значимите богатства и става обект на икономически интерес от страна на църковни институции и поземелни магнати. Изкрystalизира разбирането, че притежаването на гора е привилегия на заможните. Присвояването на горски масиви от страна на едрите собственици става най-често за сметка на селските имоти. На практика постепенното ограничаване на достъпа на селяните до господарските гори и водоизточници се проследява през цялата средновековна епоха и представлява един от основните елементи в противоречията между сеньорите и селяните. Например забраната на нормандския херцог да се добива дървен материал и да се лови риба в определени райони става повод за сериозни вълнения в Нормандия през 997 г. (Серовайский 1980: 54).

През XI–XIII век значителна част от горите се оказват собственост на кралете и стават обект на особен раздел в средновековното законодателство – горското право. Неговите разпоредби предвиждат сурови санкции за ловуване или добиване на дървен материал в горите, принадлежащи на короната. Класически пример представлява Англия, където от края на XI до началото на XIII век горите, принадлежащи на монарха, достигат респектиращ дял от общата площ на държавата. Именно в Англия горското законодателство получава най-завършени форми и кристализира с издаването на нарочна „Харта за горите“ (1217 г.). С охраната на кралските гори е натоварена цяла армия чиновници, а приходите от такси и глоби по тази линия гарантират близо 10% от приходите на хазната. Основната причина да бъдат обособени кралските гори

е обстоятелството, че владетелят и висшата аристокрация прекарват голяма част от свободното си от войни и държавни дела време в лов. Впрочем само четири животни се явяват неприкосновено право и обект на кралския лов: благороден елен, лопатар, сърна и глиган. Ето защо селяните, живеещи близо до кралските гори, нямат право да притежават лък и стрели, а техните кучета трябва да са лишени от нокти на лапите, за да не преследват дивеча. Също така селяните нямат право да извършват сеч и да пасат животните си в горите, притежавани от монарха (Young 1979). До голяма степен сходна картина се наблюдава и във Франция, където в края на XIII век е учредена специална кралска „служба за горите и водите“. Мимоходом ще отбележим, че разглежданото законодателство с ограничаването на сечта и избиването на животните има положителна роля за съхраняването на екологичното равновесие. Както е известно, последното е нарушено драстично едва в ново и най-ново време.

Мозайката от дървета се оказва пречка пред разширяването на обработваемите земи, следователно и пред изхранването на човешките колективи. Разчистването на горите и аграрното овладяване на техните площи се превръща в едно от най-значимите предизвикателства пред средновековните общества. Неговите мащаби, етапи на реализация и последици са предмет на продължителен изследователски интерес. На лице е една определена склонност за преувеличаване на размерите на процеса. Когато говорим за въпросния проблем, не бива да забравяме, че хората от средните векове преди всичко се приспособяват към околната среда, преди да започнат да я променят в забележими мащаби. Адаптацията и борбата със стихийните сили е продължителна и неравномерна, белязана с гладни години, слаби реколти и природни катаклизми (засушаване, наводнения, нашествия на скакалци). Неведнъж усвоени с много труд и време територии са изоставяни и се налага отново да бъдат изтръгвани от горите и блатата, за да станат обработваеми ниви. Съвкупната информация от писмени извори, археологически материал, ботаника, география, климатология, почвознание и т.н. говори, че през същинското Средновековие се достига едва до около 10% увеличаване на разораваните площи за сметка на горите. При това става въпрос преди всичко за разчистване на храсти и плевели, пепелта от чието изгаряне предоставя богата на вещества тор. Едва след години дадена селска общност пристъпва към използването на брадви, триони, мотики и облечени в желязо лопати за поваляне на дървета и тяхното изкореняване на същото място. Дори и тогава разораването става с дървено рало, защото тежкият плуг още не е в състояние да навлезе сред остатъците от коренища и камъни (Льо Гоф 1999: 80-82; Фосие 2009: 157). Определени улеснения за човешките колективи дават стихийните пожари, чието овладяване е почти невъзможно. Не може да се прецени какви площи периодично са ставали жертва на огъня, но едва ли ще сгрешим, ако приемем, че става въпрос за стотици декари.

Ще направим едно малко отклонение, за да напомним, че настъплението на хората към горите има корени в праисторията и античността. С особена сила тази констатация важи за Балканите. Така например интензивното изсичане на горите за земеделска дейност в Гърция през неолита и ранната бронзова епоха става причина за широко разпространение на ерозията. На свой ред отмиването на горния почвен слой води до

натрупването на големи речни наноси и съответно значително снижаване на морското равнище в отделни заливи. Не без основание редица водещи георхеолози посочват, че тези промени са едно от най-катастрофалните събития в праисторията на Гърция. Възстановяването на екологичното равновесие в условията на сухия гръцки климат отнема цели столетия (Цангер 1994: 90-91, 94-95). Вероятно на отделни места картината в средновековна Европа е сходна. В това отношение проучванията на георхеолозите, палеозоолозите и ботаниците по отношение на българските земи през XII–XIV век предстоят.

Но да се върнем към Средновековието, когато процесът, за който говорим, най-често се дефинира с понятието „вътрешна колонизация“. В генерален план става въпрос за своеобразна миграция на земеделско население от по-рано усвоени територии към области, които предстои да се овладеят за аграрна дейност. Причините за разгръщането на това движение се търсят в демографския растеж, ръста на цените на селскостопанските стоки, наличието на евтина работна ръка и разразяващата се т.нар. „феодална революция“ от края на X и началото на XI век. Не е случайно, че през същата епоха се увеличава броят на селищата, обитавани в хронологическите рамки само на едно-две поколения – състояние, съхранено до XIII век и подсказващо наличие на интензивни демографски и миграционни процеси (Блок 1957: 45; Авдеева 1986: 20, 43-44, 190).

През XIV век в по-голямата част от Европа „вътрешната колонизация“ се намира в определен спад, обусловен от демографската криза и свързаната с нея хронична липса на работна ръка. Ще напомним, че чумната пандемия от средата на столетието само задълбочава вече започналата стопанска и демографска стагнация. Именно през това столетие от картата на континента изчезват десетки села, орните площи се съкращават, а на мястото на нивите отново избухват гори и храсталаци. Разбира се, не само съкращаването на населението, болестите и войните са причини за запустяването. Не по-малко значение има миграцията на селяни към градовете и промените в структурата на селското стопанство, свързани с увеличаването на относителния дял на скотовъдството. Своеобразното „завръщане“ на горите не винаги е белег на икономическа криза. Неведнъж в изоставянето на някои обработваеми зони можем да видим следствие от развитието на по-интензивни форми на селскостопанско производство (Барг 1986: 290, 293-294).

Освен в стопанските и чисто всекидневни аспекти от живота на средновековните хора, гората заема важно място и в техния духовен свят. На изследователите на менталните структури от интересуващата ни епоха е добре известно, че в духовния живот на селяните от средните векове доминира стихийното и емоционално отношение към света. Възприемането на околните дадености става в лоното на религиозния светоглед, докато рационализмът е изтласкан на заден план. Горската пелена предизвиква възхищение като част от Божието дело, но и страхопочитание, защото олицетворява онзи „мрак“, в който бродят вълчи глутници, разбойници, рицари насилници и изобщо всички маргинали на социума. Неслучайно именно в нея са настанени всички онези демонични същества и чудовища, изпълващи средновековното мислене с ужас. Нейни-

те традиционни обитатели – пастири, дървосекачи, събирачи на плодове, билки и мед, майстори на дървени въглища системно са подозирани за връзки с „тъмните сили“. Горите стават сцени на легенди и предания. В литературата и народното творчество се появяват „Арденската гора“, обитавана от чудовищен глиган, „Броселиандовата гора“, където се подвизава вълшебникът Мерлин и т.н. (Льо Гоф 1998: 156; Фосие 2009: 145, 161).

От трите съсловия на средновековното общество (воини, селяни и духовници) най-близко съприкосновение с горските масиви имат хората от селячеството. Това „безмълвно мнозинство“ (по сполучливия израз на А. Гуревич) е почти винаги на открито, в движение, сред поля, дървета, реки и езера. Селяните се боят от природата и съществуват с постоянния стремеж да измолят милост от стихииите. Ритуали и магически практики от времето на „деди и бащи“ са призвани да внесат някакъв порядък и да организират пространството, в което селянинът води своето съществуване. Голяма част от същото пространство е заето от горите, в които с течение на времето започват да виждат не само област, обитавана от зли духове и нечисти сили. Постепенно лесовете започват да се приемат и като място, населено с положителни персонажи. Веднага се сещаме за легендите за народния закрилник Робин Худ, чието „кралство“ на справедливост се припокрива с Шерудския лес до Нотингам. Показателна е и представата за сенчестата гора „Белрегард“ в английската „Песен на обявения извън закона“ от началото на XIV век. В произведението масивът от дървета предоставя свобода от „лъжата и лошите закони“, защото там няма „съд и никой освен дивите зверове“ не смее да наруши природната хармония (Гутнова 1986: 592, 596).

II. Гори и хора в средновековна България – XII – XIV век

Очертаните по-горе явления, процеси и мисловни нагласи поставят проблема за мястото на средновековното българско общество в общоевропейските тенденции на отношенията „хора-гора“. В настоящето проучване вероятно ще останат повече въпроси, отколкото ще се дадат отговори, но ние си поставяме за цел да провокираме начало на търсене, което може да се обогати с археологически материали, данни от палеоклиматологията, историческата география и т.н. Наличието на сравнително по-обемни изворов материал е главната причина да се насочим към епохата на Второто българско царство. Именно тогава процесите на аграрно усвояване на пространството придобиват по-завършен вид и позволяват да се мисли за изминатия през Ранното средновековие път. Още в началото ще отчетем, че в отделни домашни писмени извори от X–XV век с названието „гора“ се обозначава и планината като географски обект. Това крие риск от двусмислено тълкуване на източниците. Специалистите по история на българския език все пак подчертават, че от XIII век думата „гора“ по-категорично получава съвременното си значение, въпреки че това не е фиксирано достатъчно отчетливо в документите от XIV–XV век (Харалампиев 1982: 88; Смядовски 1992: 176). Въпреки това ще уточним, че в настоящата работа ще се позоваваме на текстове, в които липсват основания терминът „гора“ да се отъждествява с „планина“.

Различни по произход и характер извори през целия период на средните векове описват българските земи като богати на горски масиви. За Лъв Дякон (втората половина на X век) България е „много гориста и оградена отвсякъде с непроходими планини“ (Гръцки извори за българската история 1965, 5: 247). Необятната „Българска гора“ („Silva Bulgarorum“), която се простира от Белград до Ниш, е истинско изпитание за участниците в Първите кръстоносни походи. Преминаването през нея отнема цели осем дни, през които пътниците са обект на нападения и засади. Напълно обяснимо летописецът на Първия кръстоносен поход, Алберт Аквенски, е респектиран от „неизмеримите и нечувани лесове на българското царство“ (Латински извори за българската история 1963, 3: 158). Същата гора е поддържана съзнателно от византийската власт през XI–XII век като своеобразна преграда пред всеки нашественик. През цялото Средновековие планините и гъстите гори на българските земи представляват сериозно препятствие пред настъпващите византийски армии. В съзнанието на ромеите трайно се загнездва представата за непроходими и изпълнени с опасности лесове и скалисти върхове, асоциирани с българското пространство (Андреев 1992: 12; Георгиев 2006: 832; Ангелов 2011: 24-33). Не случайно при втория си поход срещу Асеневци император Исак II Ангел „наказва“ планината, защото в нея се крият бунтовниците. За целта тя „се лишава с желязо от горската си украса, оголвана от гъстите и покрити с шума дървета, и почерняваше, след като гората ѝ биваше изгорена от огъня“ (Документи 1993: 7). Следователно сред най-радикалните мерки, предприети от василевса за справяне с бунта, се нарежда и изсичането на горите и тяхното опожаряване. В анонимното описание на България от 1308 г. се подчертава, че северозападните области на царството са „обрасли с живописни гори и дъбрави“ (Христоматия 1978: 53).

Веднага ще отбележим, че, подобно на останалите части на Европа, и в българските земи през средните векове обработваемата площ се увеличава за сметка на горите и пустите пространства (Гюзелев 2004: 53). Това се дължи на екстензивния характер на селското стопанство, чието развитие се проследява преди всичко по линия на увеличаването на обработваемите площи. Трудно е да се отговори на въпроса за степента на интензивност, с която се разчистват горските зони тук в сравнение със Запада. Първото, което се набива на очи, е фактът, че Балканите като цяло и българските земи в частност са обект на земеделска дейност още от праисторията и античността. Следователно може да се приеме по подразбиране, че до времето на Второто българско царство е извършено аграрно овладяване на значителни площи годни за обработване земи. В същото време си даваме сметка, че това е теоретично положение, което е трудно да бъде доказано и не бива да се абсолютизира. Вече обърнахме внимание на факта, че по силата на редица географски и социални фактори усвояването на нови орни площи има твърде неравномерен характер. Напълно възможно е отделни райони, които през Ранното средновековие и периода на византийското владичество са били обработвани, през XII–XIV век да са били отново погълнати от гори и храсти. Отбелязахме също така, че в Западна Европа през XIV век обемът на култивираната земя се свива, за сметка на горските масиви, което може да се очаква и за българските територии. Ето защо категоричен и еднозначен отговор на поставения по-горе въпрос не може да се даде.

Или поне не могат да се правят генерални изводи, защото конкретните климатични и почвени условия диктуват различни нужди на отделните селски общности. На едни места преобладава скотовъдство, на други земеделие и съответно имаме различно отношение към земята, респективно към гората. На едни места селската община разполага с достатъчно орни парцели, в други краища е необходимо да се търси допълнителен фонд за разораване и т.н.

Говорейки за земеделието и свързаното с него разчистване на храсталаци и гори, ще напомним, че в средновековна България и Византия господства двуполната система, при която последователно в даден участък се сеят есенни и пролетни култури. Самото обработване на почвата става с лек безколесен плуг и впряг волове. Благоприятните условия за селскостопанска дейност в нашите ширини не изискват повсеместното въвеждане на триполна система. Както е известно, при последната на третата година обработваният участък се оставя незасят (на угар), за да може почвата да се възстанови. Също така не се налага практикуването на подсечно-огнево земеделие, което остава характерно за северните зони на Европа, и то на по-ранен исторически етап. Възшност при него огънят е по-скоро средство за обработване на земята, а не за почистване на бъдещо поле. На практика семената се хвърлят в пепелта, а получените от изгарянето сектори само се разравят повърхностно и се брануват (Кондов 1960: 3-13; Цанкова-Петкова 1963: 123-136; Чангова 1981: 160-161; Кузов 2002: 38-50).

В изворите, отразяващи балканската действителност от XIII–XIV век, изсичането на горите с цел създаване на обработваеми площи се обозначава с термина „требеж“. Съответно получените по този начин ниви се наричат „лазове“. Сравнително честото присъствие на въпросните понятия в документите добре онагледява процеса на „вътрешна колонизация“ в Югоизточна Европа (Фрейденберг 1986: 235). В една грамота на сръбския крал Милутин от около 1300 г., дадена на скита „Св. Петка“ (Скопско), която впрочем потвърждава даренията на същата обител от българския протосеваст Прибо, се предоставя гора за „изсичане за лазове“. За лазове се говори и в грамотите на крал Стефан Дечански за епископията на Призрен (1326 г.) и грамотата на Стефан Душан за манастира „Св. Никола“ в Скопско (1353 г.). В т.нар. „Кончански практик“ се посочват 19 ниви, получени чрез „требеж“, които са вписани в общия масив от манастирски имоти. Тези и други сръбски владетелски документи от XIV век изрично постановяват „требежът“ да се извърши от подвластните на съответната църковна институция селяни. На теория получените след отстраняването на гората „лазове“ стават притежание на селяните, техни „бащини“. В отделни случаи тази собственост се ограничава в рамките на три години. В действителност новите участъци за земеделска дейност често са включвани към други църковни и светски поземлени имоти – положение, узаконено напълно към края на XIV век (Ангелов 1958: 71-75, 148). Разбира се, самоволното разчистване на храсти и дървета, без разрешение на игумен на манастир или висш архиерей, се забранява категорично – състояние, документирано във Виргинската грамота на цар Константин Асен в полза на манастира „Св. Георги“ до Скопие. Вярно е, че нейният текст е съставен в по-късно време, но в него се съдържат пасажии от първообраз, възхождащ към епохата на споменатия владетел (Петров 1958: 169-250).

Посочените примери се базират на актове на сръбската владетелска канцелария, но те са свързани предимно с югозападните български земи. Следователно те важат с пълна сила за разкриване на процеса на „вътрешна колонизация“ в българското етническо пространство.

Изсичането на гори във Второто българско царство не се дължи единствено на тясно стопански цели. Явлението се свързва и с интензивното изграждане на манастири и църковни храмове, за което се говори в т. нар. Батошевски надпис. В него се чете, че по повеля на търновския патриарх Василий II при управлението на цар Михаил II Асен е изсечена гората по склона на рида „Разлатец“ на левия бряг на р. Росица и е издигнат храм на името на св. Богородица Маторска и св. Йоан Богослов. Възникналият впоследствие манастир е обявен за „царски“ и получава в дарение от царя селата Батошево, Виден и Рибаре (Христов 1976: 65-70). Съдържанието на Батошевския надпис добре илюстрира ролята на църквата в усвояването на горските пространства в средновековна България. Ако това не е изолиран случай, сме изправени пред интересен факт, защото се приема, че в Западна Европа монашеските общности не играят значима роля в изкореняването на горите. Като цяло монашеските ордени от XII–XIV век се настаняват върху вече обработваеми площи и се насочват преди всичко към животновъдство (Льо Гоф 1999: 102).

В същото време не е изненадващо, че както в латинския свят, така и в българските земи горите се явяват собственост на църковни институции, най-често манастири. Характерен пример представляват имотите на редица значими обители от югозападните области, в които наред с отделни „села“, „ловища“, „пасища“, „сенокоси“, присъстват и „гори“. Показателно е съдържанието на спомената по-горе Виргинската грамота, с която на манастира „Св. Георги“ се даряват редица села с обширните гори от техните землища. Интересно е също така, че за едно от въпросните села – Сушица, е уточнено, че става въпрос за дъбови гори (Петров 1958: 247-248). По-късно, през XIV век, манастирът „Трескавец“ наред с пустото село Питич владее и близките до него гори. По правило селяните, които пускат свинете си да се хранят с жълди в лесове, собственост на манастири, трябва да заплащат нарочна такса, т.нар. „жировнина“. Те подлежат и на облагане с друг данък – „травнина“, в случай, че пасат добитъка си в манастирски гори. Ако в последните се извършва непозволена сеч, заловените извършители са длъжни да предадат $\frac{1}{4}$ от добития дървен материал на игумена (Христоматия 1978: 215-216, 233; Ангелов 1958: 38-39, 70, 151, 220, 222). Подобни ограничения вероятно будят недоволството на селяните и стават повод за конфликти между тях и манастирските управи. Особено в случаите, когато селяните променят своя статут и от намиращи се под юрисдикцията на централната власт биват предадени във владение на църковна институция. Друг е въпросът, че за тотален контрол върху ползването на горските суровини от селяните едва ли може да се говори. Но далеч не всичко, свързано с експлоатацията на манастирските гори, се извършва от селяните. Често добиването на дървен материал за строеж или други нужди е дело на послушници и ревностни монаси в съответната обител. Конкретна информация за това се съдържа в „Житие на св. Ромил Видински“, в което се споменава, че агиографският герой е натоварен с добиването на греди и

дървета за манастира на св. Григорий Синаит в Парория (Стара българска литература 1986: 473).

Владетелите в Европейския югоизток също се явяват собственици на обширни гори. В подкрепа на тази констатация ще посочим две грамоти на сръбските крале. В едната от тях, датираща от 1300 г., крал Урош II Милутин дарява на манастира „Св. Георги Бързи“ при Скопие гора от своя домейн, чиито граници са точно фиксирани. По-късно крал Стефан Душан подарява на манастира „Св. Богородица Хтетовска“ гора, за която изрично се посочва, че се числи към неговите имоти (Ангелов 1958: 48). За съжаление, не разполагаме със сходни по съдържание грамоти от българските царе, но едва ли можем да се съмняваме, че те също притежават горски масиви, предавани във владение на дадени църковни институции. Вероятно продължителният лов на цар Иван Асен II в „Подгорието“, за който се съобщава в „Житие на сръбския архиепископ св. Сава“, също е осъществен в гори, принадлежащи на монарха (Христоматия 1978: 325). Въпросните сведения говорят отчетливо за значението на горите за ловните подвизи на царя и аристокрацията – картина, която отчетохме, че важи с пълна сила и за Западна Европа. За съжаление не разполагаме с данни за кодифицирането на горско законодателство във Второто българско царство по модела на Англия и Франция, но неговото съществуване е допустимо.

Гората представлява особена ценност в поземлените имоти на селяните и представителите на болярското съсловие. В параграф 14 от „Закон за съдене на людето“ (края на IX век) се предвижда изплащането на двойно обезщетение за опожаряването или сеченето на дърва от чужда гора (Христоматия 1978, 1: 136). За епохата на Второто българско царство особен интерес с оглед на нашата тема има съдържанието на един надпис, открит до с. Горно Новково, Търговищко. В лапидарния паметник се съобщава, че през 1281/1282 г. някой си Паган предава или продава на някой си Хинат гора в същия район. Текстът вероятно предава част от съдържанието на писмения юридически документ, с който е скрепена сделката. Всъщност камъкът с надписа играе ролята на граничен знак (синор) между имотите на двете страни по договора. Без съмнение споменатите в паметника личности са състоятелни лица, чиито имения по всяка вероятност се разполагат в същата зона (Попконстантинов 1985: 170-174; Popkonstantinov 1997: 54-55). Изказаните в литературата виждания, че Паган и Хинат са прониари, на които владетелят преотстъпва дадени територии и под термина „гора“ в надписа трябва да се разбира изключително „планина“, се нуждаят от по-солидна аргументация (Овчаров 1986: 54; Овчаров 1996: 45-47). Също така според друго разчитане на надписа, имената на личностите в него са съответно Хинто и Гаган, но това остава дискуссионно (Смядовски 1992: 101, бел. 57). За съжаление, ще останат скрити перипетиите на преговорите между визираните в надписа лица. Остават открити въпросите около причината за сделката, цената на продадената (предадена?) гора, съдбата на селяните, които черпят дървен материал от нея. Със сигурност можем само да подчертаем, че именно промяната в собствеността на гората е фиксирано с нарочен надпис. Това е ясно указание за значението на горските площи в структурата на поземлената собственост през XIII век.

Подобно на Западна Европа и горите в средновековна България са ценени поради възможностите, които предоставят за изхранване на свинете с жълди. Достатъчно е да напомним, че първоначално селският вожд Лахана/Ивайло пасе свине „срещу заплащане“ (Гръцки извори за българската история 1980: 171). Не е изключено в представите на българската и византийската аристокрация Ивайло да е схващан и като човека извън подредения от Бог социум именно защото неговата личност е неразривно свързана с дивия, горския свят.

Добиваният в горите на българското царство дървен материал е използван широко в изработването на вещи от всекидневна необходимост и в строителството. Тази дейност вероятно е схващана като своеобразен подвиг, асоцииран с добиването на дървета за строежа на Вавилонската кула (Старобългарска есхатология 1993: 12). Добре известен е фактът, че през XII–XIV век основен вид жилище в селата остава полуземлянката, в чието изграждане и оскъдно обзавеждане основна значение има дървото (Андреев 1992). Къщите в градовете, църковните постройките, дворцовите и болярски комплекси, както и крепостните стени също изискват добиването на дървен материал. Към това трябва да се добави и масовото използване на дървото като материал за отопление в села, градове, крепости и манастири. Посочените фактори съществено допълват картината на разнообразните аспекти на взаимоотношенията между хората и горските масиви в средновековна България.

Горите заемат своя дял и в менталния живот на българските селяни, духовници и боляри от XII–XIV век. На първо място тя се асоциира с идеята за „пустинята“, където в духа на източните монашески традиции се подвизават анахоретите (Льо Гоф 1998: 93-107). По тази линия гората се свързва със светостта и най-сакралните места на ортодоксалната вяра – Света Гора Атонска, Търновската Света гора и др. Налице е тенденция именно лесовете да се схващат като едно от малкото възможни земни пространства, в които чистотата на християнството може да сияе с особена сила. Обяснимо е защо емблематични манастири на Балканите през XIII и XIV век възникват в непроходими и гъсти гори, далеч от градове и други селища. Може би един от най-характерните примери е известното огнище на исихазма – манастирът на св. Григорий Синаит в Парория, разположени в българо-византийската гранична зона. Сведенията за района говорят за „гъста“, „непроходима“, „пустинна“, „ненаселена“ земя (Андреев 1993: 27). Ще напомним и за аскетическите подвизи на св. Гаврил Лесновски, който в началото на своето иночество се установява в „малък гъсталак“, а по-късно се премества в „далечна и непроходима планина“. Не случайно постниците, обитаващи именно горите, ще бъдат сред избраните при на Второто пришествие (Стара българска литература 1986: 173; Старобългарска есхатология 1993: 175).

В представите на средновековните българи до голяма степен гората остава враждебно, мъртво и населено със зли сили и персонификации на болести място. Особено интересни в тази насока са редица апокрифни молитви върху оловни пластини от IX–XI век, в които „нежитът“ (персонификация на тежко заболяване) е заставен от Иисус Христос да отиде в „пусти“ или „диви гори“, т.е. далеч от носителя на амулета (Попконстантинов 2006: 325; Попконстантинов 2009: 349-350).

Мрачните представи за гората обаче не са еднозначни. Редица проповеди и творби на есхатологичната литература напомнят за прекрасните дървета в Рая и дървото на живота, от което извираат четирите райски реки. Може би читателите и слушателите на споменатите произведения свързват, поне донякъде, гората с градината в Едем и по този начин преодоляват фобията от горските площи. Заслужава внимание внушението на апокалиптичните съчинения, че при Второто пришествие горите ще изсърхнат или напълно ще изгорят, а друга част от тях ще плачат за хората. Предвижданата по този начин съдба на лесовете ще бъде сред най-важните знаци за настъпване на времето на Антихриста. Според есхатологичната традиция дните преди Страшния съд са белязани от повсеместни размествания в природата и обществото, изразяващи се в странното поведение на живите твари и рухването на царствата. В такъв контекст трябва да се разглежда и уверението на отделни произведения от третирания жанр, че хората, изкушени от Сатаната, ще търсят спасение в горите, където ще се отдадат на молитви и ще получат опрощение (Старобългарска есхатология 1993: 8, 25, 38, 46, 57, 68, 167-168). Еднозначно е внушението, че Божията милост ще бъде само за избягалите в горите. Следователно смятаните до тогава за сигурни градове и села ще бъдат изоставени и заменени с пустите пространства на планини и лесовете. Това внушение вероятно бележи съществена промяна в отношението към гората през „есента“ на Средновековието (XIII–XIV век).

В крайна сметка лесът се оказва онова противоречиво пространство за средновековния българин, което го заплашва и наказва, но и защитава и изхранва. Дали за добиването на дърва за огрев и строежи, или за събирането на билки и треви за храна, дали за извоюването на нова орна земя, таен лов, или бягство от феодален гнет, гората има съществено място в живота на селяни, боляри и духовници. Скрита зад мълчанието на изворите и дебелите пластове на политическата история, тази роля не винаги се откроява достатъчно добре пред днешните изследователи. Но ако войните, смяната на владетелите, епидемиите или повишаването на налозите са епизодични събития в битието на средновековните българи, то контактът им с гората е всекидневен и бележи почти целия живот на всеки един от тях – живот, който не бихме могли да разберем по-добре, без да надникнем зад завесата на отношенията човек-гора.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Авдеева 1986: Авдеева, К. Д., Барг, М. А. Аграрни пейзаж и колонизация. – В: История крестънства в Европе. Епоха феодализма. Т. 2. Москва.

Ангелов 1958: Ангелов, Д. Аграрните отношения в северна и средна Македония през XIV век. София: „Издателство на БАН“.

Ангелов 2011: Ангелов, П. България и българите в представите на византийците (VII–XIV в.). София: „Парадигма“.

Андреев 1992: Андреев, Й. Всекидневието на българите през XII–XIV век. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Андреев 1993: Андреев, Й. Средновековна Парория и манастирът на Григорий Синаит (въпроси на локализацията). – Епохи, №2.

Барг 1986: Барг, М. А. Экономические и демографические процессы в Европе на втором этапе зрелого феодализма. – В: История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 2. Москва.

Блок 1957: Блок, М. Характерные черты французской аграрной истории. Москва.

Георгиев 2006: Георгиев, Кл. Л. Военното значение на планинските проходи и на Българската гора за Второто българско царство. – В: ТАНГРА. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Льо Гоф 1998: Лео Гоф, Ж. Пустинята-гора в средновековния Запад. – В: Гоф, Ж. Въображаемият свят на Средновековието. Есета. София: „АГАТА-А“.

Льо Гоф 1999: Лео Гоф, Ж. Цивилизацията на средновековния Запад. София: „АГАТА-А“.

Гръцки извори за българската история 1965: Гръцки извори за българската история. Т. 5. София: „Издателство на БАН“.

Гръцки извори за българската история 1980: Гръцки извори за българската история. Т. 10. София: „Издателство на БАН“.

Гутнова 1986: Гутнова, Е. В. Духовная жизнь европейского крестьянства и его общественное сознание. – В: История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 2. Москва.

Гюзелев 2004: Гюзелев, В. Апология на Средновековието. София.

Документи 1993: Документи за политическата история на средновековна България XII–XIV век. Съставители Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. 2 преработено и допълнено издание. Велико Търново: „Аста“.

Кондов 1960: Кондов, Н. К вопросу о системе полеводства в болгарских и соседних с ними землях Балканского полуострова в средние века. – Византийский временник, Т. 20.

Кузов 2002: Кузов, Хр. Развитие на орната техника през античността и средновековието. – История, №1.

Латински извори за българската история 1964: Латински извори за българската история. Т. 3. София: „Издателство на БАН“.

Овчаров 1986: Овчаров, Н. Рецензия на Сб. „Културата на средновековния Търнов“. София: БАН, 1985. – Археология, №2.

Овчаров 1996: Овчаров, Н. Средновековният надпис от с. Горно Новково, Търговишко. – Археология, №1.

Петров 1958: Петров, П. Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. – Годишник на СУ, Философско-исторически факултет, LI/2.

Попконстантинов 1985: Попконстантинов, К. Надпис с дата от с. Горно Новково, Търговишко. – В: Културата на средновековния Търнов. София: „Издателство на БАН“.

Попконстантинов 2006: Попконстантинов, К. Оловен амулет-палимпсест с глаголико-кирилски текст. – В: ТАНГРА. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Попконстантинов 2009: Попконстантинов, К. Заклинателни молитви върху оловни амулети от средновековна България и паралелите им в трепници от средновековна Сърбия. – Сборник Радова Византолошког Института, XLVI, Београд.

Серовайский 1980: Серовайский, Я. Д. Борьба французских крестьян против феодального освоения лесов в X–XIII вв. – Средние века, №43.

Смядовски 1992: Смядовски, Ст. Българската кирилска епиграфика. София: „Проф. Марин Дринов“.

Стара българска литература 1986: Стара българска литература. Т. 4. Съставител Кл. Иванова. София.

Старобългарска есхатология 1993: Старобългарска есхатология. Съст. Д. Петканова и А. Милтенова. София: „Славика“.

Фосие 2009: Фосие, Р. Обикновеният човек през Средновековието. София: „Проф. Марин Дринов“.

Фрейденберг 1986: Фрейденберг, М. М. Крестьянство на Балканах (Сърбия, Хорватия, България). – В: История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 2. Москва.

Харалампиев 1982: Харалампиев, Ив. По езиковите особености на Сводния па-терик. – Български език, №5.

Христов 1976: Христов (Темелски), Хр. Батошевският надпис. – Археология, №4.

Христоматия 1978: Христоматия по история на България. Т. 1-2. Съставители П. Петров, В. Гюзелев. София: „Наука и изкуство“.

Цангер 1994: Цангер, Е. Наводнение от небето. Дешифриране на легендата за Атлантида. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Цанкова-Петкова 1963: Цанкова-Петкова, Г. Към въпроса за селскостопанската техника в средновековна България и някои съседни балкански страни. – Известия на института за история. Т. 13.

Чангова 1981: Чангова, Й. Земеделието в българските земи през Средновековието (VII–XIV век). – В: Развитие на земеделието в българските земи. Съставител Й. Венедиков. София.

Higounet 1966: Higounet, Ch. Les forêts de l'Europe occidentale du Ve au XIIe siècle. – In: Agricoltura e mundo rurale in Occidente nell'alto medioevo. Centro italiano di studi sull'alto Medioevo. Spoleto.

Popkonstantinov 1997: Popkonstantinov, K., O. Kroinsterner. Старобългарски надписи. Die Slawischen sprachen. Band 52. Wien.

Young 1979: Young, C. The Royal Forest of Medieval England. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.